

Slavenka Ercegović-Pavlović, LES NÉCROPOLES ROMAINES ET MÉDIÉVALES DE MAČVANSKA MITROVICA, SIRMIUM XII Recherches archéologiques en Syrmie, édité par Vladislav Popović, Institut archéologique de Beograd, Beograd 1980, str. I—VII, 1—75 (sažetak na srpskohrvatskom, str. 61—69 i opis tabla) + sl. 1—3 + tab. I—XXXIX + planovi I—V, veliki 8°.

Značajna arheološka istraživanja na području rasprostiranja antičkog velegrada *Sir m i u m a*, sprovedena tijekom niza godina (od 1957. do 1974.), zrcale se u priličnom broju monografskih publikacija pod skupnim serijskim nazivom *SIRMIUM*. Agilni je rukovodilac tih istraživanja

VI. Popović u suradnji s nekolicinom domaćih i inozemnih stručnjaka. On je i glavni urednik te serije, namijenjene u prvom redu međunarodnoj javnosti, a pobudila je priličnu pozornost izvan Jugoslavije.

U stručnim je krugovima poznata činjenica da se antička urbana cjelina Sirmija prostirala ne samo na lijevoj obali rijeke Save (sada Sremska Mitrovica), već i na njezinoj desnoj obali (sada Mačvanska Mitrovica), gdje je smješteno nalazište Zidine (udaljeno 100—150 m od savske desne obale), o kojemu se raspravlja u ovdje recenziranoj publikaciji. Njoj je VI. Popović napisao nekonvencionalan no svrsi shodan predgovor (str. I—IV), ističući s pravom problem kontinuiteta starokršćanskog kulta u srednjem vijeku. Ondje su sažeto prikazana potanko istražena sakralna zdanja (vidi nacrt tlorisa na str. II), i to kako slijede: starokršćanska građevina 4. stoljeća (martirij), na koju je u 10. stoljeću smještena mala crkva s jednom apsidom (zapadna misija); iznad nje je oko 1000. godine podignuta veća crkva s tri apside (makedonsko-bizantska) trajala do u rano 13. stoljeće, kad je prije 1232. godine sagrađena najmlađa i najprostranija crkva nepotpuno ušćuvanog tlorisa (benediktinska); potonja se udaljuje od prvobitne tradicije kontinuiteta mjesta oltarskog prostora starokršćanskog zdanja, zabilježenog pri prvoj i drugoj srednjovjekovnoj crkvi. O postojanju navedenih sakralnih građevina morali smo referirati barem najsumarnije. One su, naime, osnovni oslonac za razumijevanje redosljeda pokapanja oko tih crkava. Autor objave i interpretacije grobnog fundusa vodio je, dakako, u znatnoj mjeri brigu o pojavi i značenju tih zdanja.

Valja upozoriti na to da je autorica (Slavenka Ercegović-Pavlović) predočila u publikaciji SIRMIMUM XII — tiskanoj na francuskom jeziku (prijevod M. Ristić) — vrlo pregledno svoju obradbu. To se razabire već iz sadržaja publikacije, podijeljenog na nekoliko poglavlja: I. Uvod; II. Opis grobova, i to posebno rimske i posebno srednjovjekovne nekropole; III. Komentari, posebno o rimskoj i posebno o srednjovjekovnoj nekropoli, s priključenim potpoglavljem Analiza srednjovjekovne nekropole; IV. Zaključci; V. Dodatak (o slučajnim nalazima u Mačvanskoj Mitrovici); VI. Sažetak (srpskohrvatski); nadalje popis bibliografskih kratica, te popis tabla (dvojezičan). U sadržaju se ogleda specifičnost terenske situacije na nalazištu Zidine (zvanom također Širingrad), a ta je iziskivala razvrstavanje grobnih razina, i to na dva nivoa antičkih groblja i na barem tri nivoa srednjovjekovnih groblja. Sveukupno je dokumentiran 241 grob, od njih su 153 groba srednjovjekovna; u sondama nije bilo moguće bliže determinirati samo 13 grobova bez priloga, po svojoj prilici poodmaklog srednjeg vijeka (str. 33). Treba još spomenuti da je uočen niz dislociranih (str. 40) i uništenih grobova. Smatramo umjesnim istaknuti vrlo preciznu metodu iskopavanja, jer se samo na taj način uspjelo razvrstati grobne razine na ukupno 5 nivoa, i ne drugačije već konsekventnom usporedbom pažljivih mjerenja bilo je moguće njih izdiferencirati u često malim dubinskim razlikama (od ispod 20 cm). Jedino je takvom radnom metodom postignuta vertikalna stratigrafija slijeda više groblja na istom položaju terena. Horizontalna stratigrafija nije provedena zbog relativno malenog terenskog opsega nekropola, koncentriranih većinom uz odgovarajuća sakralna zdanja, koja se mogu dovesti u

vezu s nivoima pokapanja. Tehnička dokumentacija sve to očigledno potvrđuje, što je vidljivo na planovima iskopavanja (sl. 2 na str. 5 i priloženi planovi I—V).

Antička se nekropola sastoji zapravo od dva groblja. Starije, pogansko (nije, dakako, povezano s prvim sakralnim zdanjem), ima biritualno obilježje, evidentirane su 37 grobne jame (više oblika, str. 34) s paljevinom, koje sadržavaju brojne priloge (naročito rimskodobnu keramiku), te 24 groba s kosturima, a od njih samo 9 sa skromnim prilozima. To se biritualno groblje datira u vrijeme od početka 2. do u drugu polovicu 3. stoljeća. U 13 je grobova nađen carski rimski novac, spominjemo grobove 4 i 5 zbog srednjocarskih fibula. — Mlađe je groblje, isključivo s kosturima, kasnocarsko i kršćansko, smješteno iznad srednjocarskog, sastoji se od ukupno 44 groba, od kojih su 6 u monumentalnim grobnicama od opeke (bačvasti svod i krovšte na dvije vode). Uočljiva je dakle grobna arhitektura, odnosno i pravokutna grobna konstrukcija od opeke u suhozidu, ali i jednostavne zemljane rake. Grobnice su većinom bile opljačkane, vjerojatno u vrijeme vladanja Avara u Sirmiju nakon 582. godine. Iznimno je intaktno ušćuvan muški grob 192 (jednostavna raka, lijes ?) s kasnocarskom T-fibulom i novcem cara Konstantina I (str. 17, tab. XVII). Tek 13 grobova kasnorimskog groblja sadržavaju priloge, u 9 slučajeva je to kasnocarski novac. Grobovi su najgušće smješteni do starokršćanskog zdanja, tj. martirija, što sigurno nije slučajno. Toliko o tim carsko-rimskim grobovima, datiranim u drugu polovicu 4. stoljeća. Arheolog antičar zadržao bi se — za razliku od potpisanog recenzenta — vjerojatno još na nizu pojedinosti i paralelama, napose s obzirom na mnogobrojne priloge antičke keramike itd.

Pokapanjem se na tom kasnoantičkom groblju nastavilo i kasnije, što vrijedi, prema vertikalno-stratigrafskim zapažanjima na terenu, npr. za grobove 76, 170, 172, sve bez priloga. Na istom je nivou s kasnocarskim grobnicama otkriven ženski grob 149 (jednostavna raka), u kojemu se ističu tipični prilozi vremena velike seobe naroda: raskošna pojasna kopča s ukrasom tzv. karavukovskog stila (srebro i ostaci pozlate; поблиže o nakitnoj skupini Karavukovo i o njezinom mogućem radioničkom središtu u Sirmiju druge polovice 5. stoljeća vidi Z. V i n s k i, *Vjesnik AMZ*, 3. ser., VI—VII, 1972—73, 197/8, bilj. 108—112, tab. VIII—X), nadalje gepidska »lučna« fibula (bronca), pa ranobizantsko-provincijalna fibula s ujedno salivenom povijenom nogom (željezo; iscrpno o takvom tipu fibule 6. i 7. stoljeća vidi Z. V i n s k i, *Vjesnik AHD*, LXIX, 1967 [zapravo 1974], 39—41, bilj. 455—480, tab. XXXII—XXXV), te 6 ukrasnih zrna derdana (jantar, kalcedon), kao i nož (željezo). Autor je (str. 39, 62, tab. XVIII, 1—5) taj vrlo značajan grobni nalaz (grob *in situ* tab. XXXI, 1) ispravno atribuirao Gepidima prve polovice 6. stoljeća; po našem mišljenju taj gepidski ženski grob ne može biti stariji od justinijanskog vremena, zbog fibule s ujedno salivenom povijenom nogom, a kopča karavukovske nakitne skupine (inače datirana u panonskom Podunavlju u drugu polovicu 5. i u ostrogotskoj Italiji u početno 6. stoljeće) mogla je posebice u Sirmiju, tj. u pretpostavljivom radioničkom središtu te skupine, biti ondje kao dragocjena imovina i kasnije u germanskoj upotrebi od sveudilj uvriježenog okvirnog datiranja takvog ženskog nakita. Gepidi su vladali u Sirmiju od 535/6. godine (nakon prestanka tamošnje ostrogotske vlasti izbijanjem dugotrajnog rata Ostrogota, za vladanja Teodata

i Vitigesu, s Justinijanovim carstvom) do 567. godine (sirmijska je kovnica emitirala do tada gepidski novac), tj. sve do Kunimundove katastrofe bilo je, čini se, navedeno groblje, doduše barbarizirano, u funkciji.

Na nalazištu Zidine postoji nakon 6. stoljeća nesumnjivo velik vremenski hiatus kroz nekoliko stoljeća. Nema traga avarskoj prisutnosti 7. i 8. stoljeća, pa ni rani Slaveni 9. stoljeća nisu ondje pokapani (prva grobljanska crkva s jednom apsidom i krstionicom nije ranija od druge polovice 10. stoljeća, vidi V l. P o p o v i ć, *Starinar*, XXIV—XXV, 1973/4 [zapravo 1975], 267/8). Autor ovdje recenzirane publikacije posvetio je najveću pažnju upravo srednjovjekovnoj nekropoli (str. 40. i d.), s dodatnim potpoglavljem analize fundusa (str. 46. i d.) na osnovi grobnog kataloga (str. 18—33). Nekropola je smještena samo na najvišem predjelu uzvišenja, a sastoji se *de facto* od nekoliko nivoa grobova povezanih uz odgovarajuću grobljansku crkvu. Priključen je također izbor rezultata iskopavanja tamošnjeg srednjovjekovnog naselja smještenog jugozapadno uz nekropolu, a ti se rezultati stratigrafski i kronološki uglavnom poklapaju s onima iskopavane nekropole (str. 58; usp. publikaciju D. M i n i ć, *SIRMIUM XI*, 1980, *passim*).

Uz prvu srednjovjekovnu grobljansku crkvu s jednom apsidom, datiranu u podmaklo 10. stoljeće (bila je kratkotrajna i stradala je u požaru), odrediv je najstariji srednjovjekovni nivo groblja, doduše bez uočvanih grobnih cjelina, jer su ti grobovi dislocirani ondješnjim naknadnim pokapanjem u srednjem vijeku, kako se to vertikalno-stratigrafski zapazilo (str. 40, 55). Nalazi iz dislociranih grobova su malobrojni (tab. XIX) i pretežno skromni (npr. karičice), izuzevši par skupocjenih bizantskih srebrnih grozdolikih naušnica (tab. XXXIX, 1) i u nas rijetku brončanu naušnicu s labavim privjeskom obješenim o karičicu (tab. XXXIX, 4; paralele u Bugarskoj itd. str. 48/9, 55). Na izuzetan nalaz sviraljke od kosti (sonda 3), odnosno na njezinu paralelu, osvrnut ćemo se kasnije. Nivoi, stratigrafski determinirani iznad najstarijeg nivoa 10. stoljeća, sadržavali su srednjovjekovne grobove *in situ*, i to ukupno njih 153 od kojih su tek njih 32 imali priloge.

Veća crkva s tri apside (iznad one s jednom apsidom), sagrađena približno oko 1000. godine — apsolutnokronološki oslonac je bizantski anonimni folis (kasno 10.—rano 11. stoljeće) nađen u podnici crkve, str. 56, vidi V l. P o p o v i ć, *sp. dj.*, 268 — trajala je do u rano 13. stoljeće, kako je uvodno rečeno. U toj su crkvi registrirane dvije podnice, starija (s folisom) od opeke i mlađa od nabijene zemlje (str. 56, bilj. 132). Groblje oko troapsidne crkve sastoji se ukupno od 116 grobova s kosturima, a vertikalno-stratigrafskim zapažanjima uspjelo je izdiferencirati dva nivoa pokapanja (str. 41, vidi plan III i IV), što ih u recenziji nazivamo: nivo a (stariji) i nivo b (mlađi).

Nivo a (str. 41/2, 55/6, plan III). Pretežan su dio grobova (njih 33) jednostavne rake. Tri groba upozoravaju na pravokutnu grobnu konstrukciju s okomito stavljenim opekama, dok, uz istočni zid crkve (vidi plan III), osobitost predstavlja grob 18 s muškim pokojnikom pokopanim u pravokutnu grobnicu, zidanu od opeke i s krovnom konstrukcijom na dvije vode, dakle grobnom arhitekturom po izričito kasnoantičkoj tradiciji (str. 18—20, sl. 3, tab. XXXIV, 3; usp. još S l. E r c e g o v i ć - P a v l o v i ć, *Vjesnik AMZ*, 3. ser., XII—XIII, 1979—80, 171. i d., sl. 1, 2, tab. I, 1). Kao prethodni uzor za grobnu arhitekturu, tj. antičku analogiju 4.

stoljeća treba, po autoru, spomenuti kasnorimski grob 165 (vidi plan II). Može se pretpostaviti da su sličnu grobnu konstrukciju, nađenu u tragovima, imala i četiri groba u nizu (grobovi 159—161). — Nivo a se sastoji od ukupno 40 grobova, njih 13 s priložima, ali bez nalaza novca; među skromnim priložima spominjemo karičice, napose one sa S-nastavkom u četiri groba (tab. XX), tipičnim za Slavene 11. stoljeća. Nađena je, osim toga, srebrna naušnica s koljencem (grob 51), koštani antropomorfan amulet (grob 40) itd. Izuzetno ženski grob 226 (opeka pod glavom u jednostavnoj raci, str. 22) sadržava brončani križ relikvijar s prikazima Krista i Bogorodice (str. 50, tab. XXI, XXXVIII, 3, 4). Spominjani muški grob 18 ističe se naročito, pored tragova srebrnog brokata odjeće, zbog dragocjenog križa (srebro, pozlata) s prikazom Krista, a na poledini križa s grčkim (podrobno protumačenim) liturgičkim natpisom (str. 41, bilj. 30, str. 50, bilj. 69—76, tab. XX, XXXVIII, 1, 2); sva je prilika da je u tom grobu pokopan viši svećenik istočnog kršćanskog obreda iz vremena bizantskog vrhovništva u Sirmiju. Nivo a valja datirati, kako to autor dokumentirano obrazlaže, u 11. stoljeće.

Nivo b (str. 42—45, 56, plan IV). Sastoji se ukupno od 76 grobova s kosturima (njih dva su dvojna i jedan je trojni), samo 14 grobova sadržavaju priloge. Većina grobova su jednostavne rake, uz tri su kostura uočeni ostaci opeka, u dobro uščuvanomu grobu 140 vidljive su *in situ* rimske opeke, jedna iza glave i jedna iza stopala (tab. XXXIV, 4), kostur je muški bez priloga (str. 27). Osebuje grob 8 (tab. XXXIV, 2, plan IV), smješten uz središnju apsidu crkve, njegova se pravokutna grobna konstrukcija sastoji od okomito ukopanih opeka u suhozidu, pokriven je opekama, podnica nedostaje; taj na kasnoantički način oblikovani grob bez kostura autor objašnjava posve opravdano kao rijedak slučaj srednjovjekovnog kenotafa.

Treba naglasiti da nivo b obiluje grobnim priložima, prvenstveno ukrašenim tvorevinama pretežno u tri groba (ženski grobovi 192, 215, 218), kao i novcem u nekoliko grobova (npr. grobovi 54, 60, 62, 113, 198, 215 i dr., također u sondi 2). Ukupno se registriralo 15 primjeraka novca, i to 4 bizantska i 11 arpadovskih. Autor je podrobno raspravio grobni fundus (str. 43/4, 53, 56), a naročito nakit u potpoglavlju Analiza srednjovjekovne nekropole (str. 46—54). U recenziji mimoilazimo rekapitulaciju svih autorovih iznesenih saznanja i ograničavamo se na izbor zapažanja o tim nalazima uz nekolicinu naših komentara. Karičice sa S-nastavkom — stratigrafski uočene već u prethodnim nivoima — češće su zastupane (tab. XIX—XXI, vidi još tab. XXVI, 1, 8, 9, 11—14, 21—23), a bile su u toj nekropoli u upotrebi, kako je i autor ustanovio, od završetka 10. do u 12. stoljeće, tj. za vremena trajanja bjelobrdске kulture na panonskom tlu. Karičica sa S-nastavkom iz susjednog naselja (nivo 12. stoljeća) oduvara po svojoj veličini od prethodno navedenih (vidi D. Minić, sp. dj., 55, tab. XVIII, 1), te podsjeća na slične veće primjerke svojstvene ketlaškoj kulturi. Zanimljiva je brončana karičica sa S-nastavkom kojoj je donji dio oмотan tankom spiralnom žicom, i to u kronološki signifikantnom grobu 215 (tab. XXIII) — popraćenom arpadovskim novcem od Kolomana do Geze II, odnosno prve polovice 12. stoljeća. Analogno njoj ukrašene su naušnice tzv. tipa Pilin (11. stoljeće), autor je za njih prikupio niz uvjerljivih paralela (str. 47, bilj. 44—48), kojima dodajemo još par iz čuvenog groblja Köttlach u Donjoj Austriji (reproducira P.

Korošec, *Dela SAZU*, 22/2, 1979, tab. 49, 2), inače eponima za ketlašku kulturu. U groblju Köttlach, pa i u karantansko-ketlaškoj velikoj nekropoli Kranj—farna cerkev, zastupane su s više primjeraka lijevane naušnice s lunulom i sa specifičnim češerastim privjeskom (reproducira P. Korošec, sp. dj., tab. 49, 6, tab. 69, 112/1964, c, d, e), analogne takvom slučajnom nalazu iz Mačvanske Mitrovice (str. 59, tab. XXVI, 18), te primjerku iz groblja bjelobrdskog kulturnog obilježja u Junuzovcima u Bósanskoj Posavini (P. Korošec-Vračko, *Glasnik ZM*, LIV, 1942, 276, sl. 7); adekvatan primjerak navodimo nadalje iz okolice Knina, tj. s područja rasprostiranja dalmatinsko-hrvatske kulture, gdje se sporadično pojavljuju različite karantansko-ketlaške naušnice, a pored njih u više navrata i one bjelobrdskog stvaralaštva (pobliže Lj. Karaman, *Rad JAZU*, 268, umj. raz. 4, 1940, 34, 37, sl. 27, 29). Sve to navodimo da upozorimo na kontakte areala bjelobrdske kulture, evidentno prisutne u Mačvanskoj Mitrovici, s arealima ketlaške kao i dalmatinsko-hrvatske kulture. — Pored pretežno brončanih karičica sa S-nastavkom, karakteristične su za bjelobrdsku kulturu lijevane grozdolike naušnice u nekoliko varijanata oblika — većinom od bronce ili legure ili od slabog srebra — evidentirane su (str. 49) jednom u nivou b u zatvorenoj cjelini groba 218 (tab. XXIV, 2), po jedna u sondama 3a i 3c (tab. XXIV), te kao slučajni nalazi u Mačvanskoj Mitrovici (str. 59) još 2 primjerka (tab. XXVI, 19, 20); nadalje je jedna takva ustanovljena u susjednom naselju u nivou 11—12. stoljeća (vidi D. Minić, sp. dj., 55, tab. XVIII, 3). Podsjećamo na krnju nedorađenu loše lijevanu naušnicu upravo tog tipa (od olovne legure), nađenu uz lijevu obalu Save kod Sremske Mitrovice, pa i na nekoliko drugih adekvatno neuspjelo lijevanih primjeraka naušnica s nalazišta smještenih u međuriječju Drave — Dunava i Save (Novi Banovci — *Burgenae*, Sotin — *Cornacum* i Sisak — *Siscia*); ta pojava ukazuje na lokalnu radioničku proizvodnju slavenskih grozdolikih naušnica 11. stoljeća barem u Sisku s više odgovarajućih paralela (pobliže Z. Vinski, *Vjesnik AMZ*, 3. ser. IV, 1970, 49, bilj. 27, tab. III, 11, 5—10, tab. I, 13). U većim ili manjim grobljima bjelobrdske kulturne pripadnosti zapadnog dijela navedenog međuriječja (npr. Ptuj—Grad, Kloštar Podravski, Sisak itd.) grozdolike su naušnice neusporedivo češće od onih u velikim nekropolama bjelobrdske kulture na teritoriju Mađarske.

Na nalazištu Zidine postoje osim toga, kao slavensko-balkanski nakit, srebrne naušnice s koljencem (str. 46), i to tri primjerka: nivo a, grob 51 (tab. XX), nivo b, grob 223 (tab. XXII) i slučajni nalaz (tab. XXVI, 3). Autor upozorava na paralele, kako iz Srbije, tako iz dalmatinske Hrvatske. Nadalje autor ispravno određuje pojavu naušnica s tri koljenca (slučajni nalazi, str. 59, bilj. 150, 151, tab. XXVI, 2, 4), što vrijedi i za ostali ovdje nespomenuti slavenski ženski nakit. Toliko o toj specijalnoj temi. Đerdane pretežno od staklene paste u grobovima 142 (kasnoantički), 192, 215, 218 (sva 3 nivo b) ne komentiramo, također ni željezne tvorevine, izuzevši ostrugu. Malena korodirana ostruga (str. 52, sonda 3c, tab. XXI) rijetkost je na tom terenu, ona samo donekle podsjeća na karolinški prototip, što je autor uočio, po svoj prilici ona nije kasnija od 10. stoljeća, tj. nivoa pokapanja uz crkvu s jednom apsidom.

Nivo b dokumentiran je nalazima novca, tj. apsolutnokronološki značajnim pokazateljima (str. 43/44, 53, 56): Grobovi 60 i 62 sadržavaju raniji bizantski anonimni novac (kasno 10.—rano 11. stoljeće), a grob 54

kasniji novac (12. stoljeća) basileusa Manuela I. Komnena. Ponajviše probušeni kraljevski novac Arpadovića 12. stoljeća evidentiran je u više primjeraka u grobovima 113, 198 i 215; u sondi 2 uočen je primjerak arpadovskog novca druge polovice 11. stoljeća, tj. kralja Andrije I. Simptomatska je pojava bizantskog anonimnog folisa kasnog 10.—ranog 11. stoljeća zajedno s grozdolikom naušnicom bjelobrdske kulturne pripadnosti (tab. XXIV) u sondi 3a. Znatan broj bizantskog i arpadovskog novca tog vremena sadržava susjedno srednjovjekovno naselje (str. 58). Na nalazištu Zidine nađena je osim toga već prije objavljena ostava bizantskog novca poput navedenog primjerka iz sonde 3a (str. 54, bilj. 118). Iz autorovog raspravljanja prilično jasno izlazi da nivo b počinje već u 11. stoljeću i traje sveudilj kroz svo 12. stoljeće, možda i neznatno poslije.

Najmlađi nivo groblja (str. 45/6, 56/7, plan V) pored vremenski posljednje crkve nepotpuno ušćuvanog tlorisa no najprostranije, zapravo benediktinske, sagrađene od kamena u ranom 13. stoljeću i navodno posvećene sv. Irineju, sirmijskom biskupu i mučeniku (str. II, bilj. 7, 8 i str. 58, bilj. 146). Na tom nivou pokapanja otkriveno je ukupno 44 groba s kosturima. Gotovo svi su grobovi jednostavne rake, izuzevši vrlo oštećeni grob 178 s ostacima opeke. Pripominje se da je benediktinska crkva — bez arheološki određive gornje granice — dulje trajala, što indiciraju terenska zapažanja. Isto vrijedi, dakako, za pripadno groblje, jer se, usprkos priličnim oštećenjima i dislociranim kostima, naziru također unutar ovog najmlađeg nivoa neznatne stratigrafske različitosti pokapanja, što se vidno očituje u sondi c (vidi plan V i tab. XXXVI, 1 s grobovima *in situ*, te tab. XXXVII, 1, 2 s dislociranim grobovima). Samo je pet grobova imalo priloge, ne baš vremenski signifikantne; rijedak je nalaz staklene bočice u grobu 181. Autor za nju navodi analogije (str. 52/3), pa i za apliku od bronce s tragom pozlate u grobu 194. Ti se nalazi reproduciraju na tab. XXV. Stratigrafski su najmlađi grobovi 178, 179 i 180, svi bez priloga, pored mnogo dislociranih kostiju. Sva je prilika da su oni mlađi od 13. stoljeća, kojim je vremenski obilježeno početno pokapanje uz benediktinsku crkvu. U sondi 2 nađen novac mađarsko-hrvatske kraljice Marije iz druge polovice 14. stoljeća (str. 53, bilj. 115) upućuje približno na vrijeme najmlađeg pokapanja u srednjovjekovnoj nekropoli.

Na nalazištu Zidine pomnjivo od autora iskopavana nekropola s nekoliko vertikalno-stratigrafski određenih nivoa pokapanja uz pripadne grobljanske crkve — *nota bene* na mjestu starijeg pokapanja antičkog vremena — obilježava jasno izražen kontinuitet. To saznanje autora čijnjenično provjereno ističemo kao osobito važno. Kontinuitet je posebice dokazan u jakoj kasnoantičkoj tradiciji grobne arhitekture, što mjestimice iskrsava u 11. i 12. stoljeću, fenomen do sada bez precedensa. Nadalje se zapaža pojava slijeda nekolicine tipova grobnih priloga kroz tri nivoa pokapanja, kako je autor upozorio. To su npr., pored jednostavnih karičica, napose karičice sa S-nastavkom od završetka 10. do u 12. stoljeće, dakle stratigrafski dokazane u inače definiranom vremenskom okviru trajanja bjelobrdske kulture (poblize Z. V i n s k i u djelu Enzyklop. Handbuch zur Ur- und Frühgesch. Europas, 1, 1966, 122/3). U srednjovjekovnoj nekropoli nalazišta Zidine pokopano je najvjerojatnije lokalno starosjedilačko stanovništvo, zaostalo u urbanom sirmijskom miljeu, kao i tijekom ranoga srednjeg vijeka pridošli Slaveni, nosioci bjelobrdske kulture u navedenom vremenskom okviru. Bizantski je kulturni utjecaj,

pored nalaza bizantskog novca, uočljiv ponegdje u grobovima (npr. srebrne naušnice sonda 3c, tab. XIX; impresivni križevi iz grobova 18 i 226, tab. XX, XXI; ovamo spada i slučajni nalaz već prije objavljenog para zlatnih naušnica svakako bizantske proizvodnje, vidi str. 48, bilj. 60). Izrazito mađarski kulturni utjecaj nedostaje, izuzmemo li uglavnom probušeni arpadovski novac pretežno 12. stoljeća u nekoliko grobova. Treba, međutim, naglasiti da bizantski i arpadovski nalazi novca zapravo odražavaju njihovu fluktuaciju na tom posavskom tlu, upravo na razmeđu bizantske i mađarske vlasti u srednjem vijeku, što je autor zorno predočio. Za nalazište Zidine značajno je, osim toga, tamošnje srednjovjekovno naselje, iskopavano tad kad i nekropole, a ono pruža niz dodatnih elemenata, nesumnjivo esencijalnih ne samo za jugoslavensku arheologiju. O naselju i tijeku istraživanja u recenziji ne referiramo. Spomenuli bismo ipak pojedine naseobinske nalaze nivoa 11. stoljeća, odnosno i slučajne nalaze, i to male brončane aplikacije pojasa s vegetabilnim ornamentom koji nisu slavenski i po svoj prilici su ranobugarskog ili staromađarskog porijekla (vidi D. Minić, sp. dj., 55/6, bilj. 88—91, tab. XVIII, 5—7, 17, 18, 20—22, 25). Ti nalazi odudaraju od svih ostalih, pogotovu od onih iz grobova. U srednjovjekovnim nivoima pokapanja nedostaju grobni priloci keramike — keramičke se ulomke našlo samo u krstionici crkve s jednom apsidom (str. 40, bilj. 26), nadalje brojno u susjednom naselju, odakle potječu i nekoliko posuda slavenske gradišne keramike (vidi D. Minić, sp. dj., passim, npr. tab. XXV—XXVII). S naše strane primjećujemo da iskonski poganski običaj prilaganja glinenih posuda u grobove nestaje u slavenskim grobljima, mlađim od 9—10. stoljeća, što je uočeno u različitim krajevima Jugoslavije, napose u dalmatinskoj Hrvatskoj. O danle navodimo kao antitetičan primjer dvije velike nekropole: Nin—Ždrijac (dat. 8. do sredine 9. stoljeća) s mnogobrojnim prilozima keramike u grobovima, te suprotno Cetina—Sv. Spas (dat. 10. do oko 14. stoljeća) bez priloga keramike u grobovima.

Valja upozoriti na to da se autor osvrnuo u dovoljnoj mjeri i na podatke iz historijske literature koji se odnose na Sirmij, odnosno na Srijem i na Mačvu u ranome i u razvijenome srednjem vijeku (str. 57/8, bilj. 135—141). Te podatke ne rekapituliramo, no takav hvale vrijedan potihvat treba istaknuti, to više što se inače u jugoslavenskoj arheološkoj literaturi ne baš rijetko mimoilaze podaci o historijskom zbivanju u srednjem vijeku, tj. ne vodi se uvijek računa o historijskim mogućnostima. Završno autor upozorava na korelativne odnose istraženih nivoa pokapanja s onima susjednog naselja, koji se među sobom dopunjuju i vremeniski koordiniraju (str. 58); nadalje se dodatno objašnjavaju postojeći slučajni kovinski sitni nalazi iz Mačvanske Mitrovice (str. 59/60).

Publikacija o antičkoj i o srednjovjekovnoj nekropoli na nalazištu Zidine zaslužila je opširno vrednovanje u recenziji. Postupak arheološkog iskopavanja i grobni fundus jasno se mogu slijediti u njihovom tumačenju, a sve je popraćeno doista pomnijom dokumentacijom. Autor je uložio mnogo truda u svoju interpretaciju cjelokupne, pogotovu srednjovjekovne grobne materijalne kulture, pa znanstveno fundirani rezultati nisu zacijelo izostali. Možda će, po potrebi, antički arheolozi-specijalisti mjestimice dopuniti tumačenja o grobnom fundusu antičke nekropole (str. 34—39). Valja odati autoru priznanje na suvremenim načinom vođenom iskopavanju, kao i na njegovoj znanstveno solidnoj interpretaciji.

Recenzent nije našao značajnijih prigovora obradbi srednjovjekovnog fundusa. Kao jedinu doduše relativno neznatnu kritičku opasku u smislu prigovora sâmom istraživanju nalazišta Zidine valja ipak spomenuti analogiju za jednostavnu sviraljku od kosti (sonda 3, str. 51, tab. XIX); autor, uz ostale eventualne paralele, navodi primjerak iz groblja Bijelo Brdo I (str. 51, bilj. 87), ali taj nije podesna analogija, jer se u ovom slučaju zapravo radi o pastirskoj sviraljci dvojnici (kost je *ulna* ptice grabilice) u grobu 16 i smatra se kulturnim dobrom Avara 7. stoljeća (*Ljetopis JAZU*, 55, 1949, 142, 232, sl. 63), s paralelama (iz istočne Mađarske) u avarskom groblju Jánoshida (1 primjerak) i u avarskoj nekropoli Alattyán (2 primjerka). Avarsko-slavenko groblje Bijelo Brdo I datira se u kasnije 7. stoljeće (vidi *Z. V i n s k i*, *Opuscula Arch.*, III, 1958, 27), a ne u 9—10. stoljeće (str. 51), napominjemo da ono nije povezano s poznatom nekropolom Bijelo Brdo II, tj. eponimom za bjelobrdsku kulturu, ostavštinom panonskih Slavena.

U ovoj recenziji usredotočili smo pažnju na artefakte bjelobrdske kulturne pripadnosti, iako se oni ne pojavljuju na nalazištu Zidine unutar standardno obilježenog groblja na redove s jedinstvenim biljegom imenovane kulture (tako npr.: Bijelo Brdo II, Vukovar—Lijeva bara itd.), već u grobovima združenim s onima drugačijeg značenja, kako slavenko-balkanskog (to su npr. naušnice s koljencem), tako i najvjerojatnije starosjedilačkog biljega (tj. potonji potječu od lokalnog stanovništva zaostalog na tlu Sirmija). Nije na odmet pripomenuti u literaturi u više navrata naglašenu činjenicu da je bjelobrdska kultura, sama po sebi, prilično kompleksna u svojim tipološki raznolikim elementima, s obzirom na njihovo porijeklo i da su pojedini među njima nastali prema uzorima barbarizirane provincijalne kasne antike. Ovdje se ne može analizirati taj složeni sklop pitanja geneze nakitnih oblika, no treba barem reći da je u stvaralaštvu pojedinih tipova nakita (npr. grozdolikih naušnica, te narukvica sa završecima poput zmijskih glava) djelovala obrtnička proizvodnja starosjedilaca na antičko-provincijalnom tlu.

U našem se kontekstu raspravljanja ne smije prešutjeti osebnost jednog dijela sadašnje arheološke literature u Mađarskoj kojoj se želi kategorički negirati postojanje pojma »bjelobrdska kultura«, kako su ga definirali L. Niederle, J. Eisner i Zd. Váňa. Ne ulazimo pobliže u polemičko razmatranje gledišta izvjesnog broja arheologa prvenstveno u Budimpešti, koji nastoje pripisati fundus te kulture ponajviše »jednostavnom puku« atribuiranom pretežno mađarskom etnosu (za razliku od »staromađarskog vladajućeg sloja«), i to staromađarskog i pogotovu ranoarpadovskog vremena, čak na cjelokupnom području rasprostiranja te kulture; mišljenja smo da su ti arheolozi rukovođeni uglavnom arheopolitičkim stremljenjima (npr. pokojni B. Szóke, te po njegovom uzoru Gy. Török, I. Dienes, A. Kiss i dr.). Takve su namjere definitivno demantirane novom inozemnom monografskom publikacijom, kojoj je već u naslov stavljen naziv imenovane kulture. Skrećemo pažnju jugoslavenskim arheolozima na tu publikaciju, s citatom *in extenso*: J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur, ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken, *Praehistorische Zeitschrift*, 56/1, 1981, 3—167 + sl. 1—19 + tab. 1—53. To sintetski koncipirano djelo sadržava vrlo opsežnu i suvremeno rađenu dokumentaciju, na osnovi mnogobrojnih nalazišta u Karpatskoj kotlini (kartira-

njem se ističe transdanubijska velika nekropola Halimba-Ceres, tab. 5—30). Upozoravamo na zaključke, str. 151—157, u kojima J. Giesler, suzdržljiv glede etničke atribucije, nesumnjivo dokazuje evidentno postojanje bjelobrdске kulture, s njezinim cvatom u 11. stoljeću, razlikujući njezinu stariju i mlađu razvojnu fazu. Na tab. 49, 1 reproducirana je zorna karta nalazišta u Karpatskoj kotlini, pored ostalih s većinom nalazišta odgovarajućih groblja iz Jugoslavije — tj. njih 22 (popis str. 157/8) — doduše ne svih, nedostaje npr. groblje Mahovljani (*Glasnik ZM* itd., n. s. XXXIV, 1979, 37. i d.), a pojedina su manja nalazišta izostavljena. Mačvanska Mitrovica ne postoji na toj karti i nije ni mogla biti registrirana kao grobno nalazište, jer su publikacije, kako SIRMIMUM XII, tako i ona netom navedena, koja zaprema sav citirani svezak zapadnonjemačkog časopisa *Præhistorische Zeitschrift*, približno gotovo istovremeno pripremane za tisak. Završno ističemo da je djelo J. Gieslera od ključne važnosti za buduće proučavanje bjelobrdске kulture.

Post scriptum

Nakon što smo napisali ovu recenziju dobili smo naknadno uvid u izvještaj o iskopavanju srednjovjekovnog groblja, smještenog unutar grada Sremska Mitrovica, vidi M. P a r o v i ć - P e š i k a n, *Starinar*, XXXI, 1980, 179—190 (+ sažetak francuski str. 190/1 + sl. 1—3 + tab. I—IV). Smatramo uputnim upozoriti na to, jer postojanje tog groblja, *nota bene* neposredno u sklopu ruševina antičkog Sirmija, u ovom slučaju nedaleko lijeve obale rijeke Save, upotpunjuje arheološku projekciju o nekadašnjem slavenskom naseljavanju baš na području Sirmija. Ukupno je na tom lijevosavskom nalazištu autor istražio pedesetak grobova. Iskonski je njihov broj bio veći, jer su prije zahvata bili mnogi grobovi uništavani. Istraženi grobovi su donekle na redove, a autor ih je posve ispravno vremenski opredijelio u 11. i u 12. stoljeće. Ovdje su se u grobnim rakama u relativno manjoj mjeri koristili opekom sirmijskih ruševina u odnosu na njima komplementarne grobove na desnosavskom nalazištu Zidine (nivo a i nivo b); u tom groblju, nedaleko lijevosavske obale, nisu bili, čini se, pored Slavena pokapani sirmijski starosjedioci. Grobni su nalazi sremskomitrovačkog groblja, kako autor točno navodi, uglavnom bjelobrdске kulturne pripadnosti, ističu se više karičica sa S-nastavkom (8 od bronce i 3 od srebra), par krnjih grozdolikih naušnica (srebro) tzv. volinskog tipa itd. Nađena su dva rimska novčića, dakako u sekundarnoj upotrebi, te dva primjerka arpadovskog novca. Jednom je uočljiv trag staromađarskog utjecaja (grob 6) — odnosi se na konjske željezne žvale do nogu muškog kostura — što nije iznenađenje na srijemskom tlu. Valja se podsjetiti nekropole bjelobrdskog kulturnog obilježja u Vukovaru (Lijeva bara) s pojavama određenih staromađarskih primjesa u grobovima (no s jednim bizantskim zlatnikom, ali bez arpadovskog novca) i pogotovu one u Batajnici (Velika humka), u kojoj su, uz prisutnost arpadovskog novca, katkad evidentirani arheološki dokazivi mađarski etnički elementi 11. stoljeća.

Valja zaciijelo naglasiti da smo historijski objašnjive, zapravo sporadične staromađarsko-ranoarpadovske utjecaje, pored evidentirane prisutnosti fluktuirajućeg arpadovskog novca, ustanovili samo u grobljima bjelobrdskog kulturnog obilježja, lokaliziranim u međuriječju Dunava i Save

(arpadovski novac najzapadnije do groblja Vinkovci—Meraja i do nekropole Bijelo Brdo II, situirane blizu ušća Drave u Dunav). U nizu poznatih groblja netom imenovanog obilježja, lokaliziranih pretežno u zapadnom dijelu međuriječja Drave i Save, uključivši bosansku Posavinu, sve do Ptuja na Dravi (ne navodimo ta groblja poimence), potpuno nedostaje bilo kakav nalaz arpadovskog novca i u grobovima nema ni traga staromađarskim konjaničkim rekvizitima (pobliže Z. V i n s k i, *Vjesnik AMZ*, 3. ser., IV, 1970, 73—81, tab. VIII, karta nalazišta). Nije igra slučaja da se taj argumenat, iako bez alternative, u sadašnjoj mađarskoj literaturi (tad kad se ona bavi dravsko-savskim međuriječjem) ili prešutilo ili ga se »znanstvenom« kamuflačom izobličilo (npr. A. K i s s, *Acta Arch. ASH*, 25, 1973, 327. i d.).

M. Parović-Pešikan je u svojem izvještaju znalački korektno obradila fundus sremskomitrovačkog groblja 11. i 12. stoljeća. Međutim, moramo prigovoriti njezinoj nerealnoj tvrdnji da bi navodno karičice sa S-nastavkom bile najbrojnije evidentirane u Dalmaciji i u ostalom jadranskom primorju (str. 183). Ondje one doduše mjestimice postoje, ali su nesumnjivo kudikamo najčešće zastupane, kao sastavni dio inventara bjelobrdске kulture, na panonskom arealu, gdje im je po svoj prilici i ishodište. Tako npr. podravsko tipično groblje Kloštar Podravski—Pijeski sadržava više od 100 primjeraka karičica sa S-nastavkom, a taj broj odgovara približno sveukupnom broju takvih primjeraka na svim dalmatinskim nalazištima. Iz Panonske nizine dospjele su, dakle, karičice sa S-nastavkom, kao mogući utjecaj panonskih Slavena, k Slavenima balkanskih krajeva, tj. na dalmatinsko tlo. Ta je statistički provjerena vjerojatnost poznata još iz vremena J. B r u n š m i d a (*Vjesnik HAD*, n. s. VII, 1903/4, 39. i d., sl. 6, 29, 37, 39) i tu lucidnu Brunšmidovu tvrdnju, objavljenu početkom 20. stoljeća, nisu opovrgla kasnije iznesena mišljenja u pozamašnoj arheološkoj literaturi sve do najnovijeg vremena.

Zdenko Vinski